

UOT 32 (323)

Lamiyə Axundova
Gəncə Dövlət Universitetinin
Sosial fənlər kafedrasının dissertantı
axundova_gdu@yahoo.com

NEFT-QAZ İXRAC EDƏN DÖVLƏTLƏRİN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ SİYASƏTİ

Xülasə

Son illər dünyada baş verən proseslər həm global miqyasda həm də ayrı-ayrı dövlətlərin enerji təhlükəsizliyinə öz təsirini göstərmişdir. Yaxın Şərqdə davam edən münaqişə, İrana tətbiq edilən embarqo və son olaraq koronavirus pandemiyası enerji təhlükəsizliyinə çoxşaxəli yanaşmanın zəruriliyini irəli sürüb. Əvvəllər məsələyə enerji istehsalının və beynəlxalq bazarlara nəqlinin təhlükəsizliyi kimi baxılırdısa indi bu məsələyə ekoloji baxımdan yanaşmaq eləcə də regionda gözlənilməz böhranlara səbəb olacaq təhlükə mənbəyi kimi baxmaq qaçılmazdır. Enerji mənbələri ənənəvi və qeyri-ənənəvi, əsas və alternativ, bərpa olunan və bərpa olunmayan enerji mənbələri kimi təsnif edilə bilər. Ənənəvi enerji ehtiyatları heç bir dəyişiklik və çevrilmə olmadan təbiətdə mövcud olduğu şəkildə istifadə olunan enerji ehtiyatlarıdır. Bu enerji ehtiyatları həm bərpa olunan, həm də bərpa olunmayan enerji mənbələrindən əldə edilir. Əsas enerji ehtiyatlarına kömür, neft, qaz, istilik və nüvə enerjisi daxildir. Alternativ enerji ehtiyatları günəş enerjisi, külək enerjisi, bioenerji və s. daxildir. Bu məqalədə müasir dövrdə enerji təhlükəsizliyini və dünyanın aparıcı dövlətlərinin öz enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yeritdikləri siyasətləri araşdırılır.

***Açar sözlər:** Enerji təhlükəsizliyi, ənənəvi enerji ehtiyatları, qeyri-ənənəvi enerji ehtiyatları, neft-qaz ixrac edən ölkələr*

Giriş

Dünya enerji ehtiyatları bazarının inkişafı bütün dünya ölkələri üçün böyük praktiki maraq kəsb edir. XXI əsrin əvvəllərində demək olar, elə bir ölkə yoxdur ki, bu sahəyə cəlb olunmasın. Təsadüfi deyil ki, bununla əlaqədar olaraq müasir dövrdə bir sıra təşkilatlar enerji bazarının inkişafı ilə bağlı müntəzəm olaraq qısa, orta və uzunmüddətli proqnozlar verirlər. Məhz dünya neft bazarının vəziyyətindən, dinamikasından və qiymətlərin səviyyəsindən asılı olaraq digər enerji daşıyıcılarının və digər xammalın qiymətləri formalaşır. Bu da öz növbəsində dünyada ümumtəsərrüfat konyukturasının formalaşmasında, dünya iqtisadiyyatının orta və uzunmüddətli inkişafında vacib amildir.

Enerji ehtiyatları ənənəvi və qeyri-ənənəvi, əsas və alternativ, yenilənəbilən və yenilənə bilməyən enerji mənbələri formasında təsnif edilir. Ənənəvi enerji ehtiyatları, təbiətdə mövcud olduqları formada, hər hansı dəyişikliyə və dönüşümə məruz qalmadan istifadə edilən enerji ehtiyatlarıdır. Bu enerji ehtiyatları həm yenilənə bilən,

həm də yenilənməyən enerji mənbələrindən əldə edilir. Əsas enerji ehtiyatları arasında daş kömür, neft, qaz, istilik-nüvə enerjisi vardır. Alternativ enerji ehtiyatları arasında günəş enerjisi, külək enerjisi, bioenerji və s. yer alır.

Heç bir enerji mənbəyi bəşər tarixində neft qədər əhəmiyyətli olmamışdır. Bu gün polikimyəvidən plastikə, əzcaçılıq xammadəsindən kənd təsərrüfatına, maşın-qayıрма sənayesindən komputerin ən kiçik hissələrinə qədər bir sıra məhsulun istehsalında neftdən və neft məhsullarından geniş şəkildə istifadə edilir. Bu da onu göstərir ki, neft tək-cə başlıca yanacaq növü olaraq deyil, eyni zamanda gələcəkdə də bəşəriyyətin həyatında əsas xammaddə olaraq yerini qoruyacaqdır. Ancaq nisbi əvəzetmədən söhbət gedə bilər. XX əsrin əvvəllərinə qədər dünyada əsas enerji mənbəyi daş kömür olmuşdur, belə ki, bu tarixə qədər toplam enerji istehlakının 71%-ni daş kömür təşkil edərkən, cəmi 2%-lik hissə neftin payına düşmüşdür. Ancaq daxili yanma mühərriklərinin icad edilməsi və avtomobil sənayesinin inkişaf etməsi, digər tərəfdən isə kömürə görə maya dəyərinin aşağı olması, həmçinin daha geniş istifadə sahəsinə malik olması nəticəsində neft ən çox tələb edilən enerji ehtiyatına çevrilmişdir. Texnologiyanın inkişaf etməsi nəticəsində getdikcə daş kömürün enerji istehlak həcmi dünya miqyasında 37 faizə geriləmiş, neftin payı isə 36 faizə yüksəlmişdir [4, s. 21].

Dünyanın əsas güclərini enerji siyasəti

I Dünya müharibəsindən sonra Böyük Britaniyanın Baş naziri U.Çörçil “bir damcı neft, bir damcı qandan daha qiymətlidir”, Fransa Prezidenti J.Klemanco isə, əgər dövlətlər müharibələrdə qalib gəlmək istəyirlərsə, qana olduğu qədər neftə də möhtac olduqlarını bilməlidirlər deyərək strateji enerji ehtiyatı olan neftin yeni dövrdə nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olacağını vurğulamışdılar. Həqiqətən də qısa müddət sonra başlayan II Dünya müharibəsində bu fikirlər öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, SSRİ müharibədən Bakı nefti sayəsində qalib ayrılmışdır. Neft XXI əsrdə də bu əhəmiyyətini hələ də qoruyur və neftin gücü hələ dünyadakı güc mübarizəsinə təsir göstərməyə davam edir.

Enerji istehsalçısı olan və istehsal etdiyi enerjini başqa ölkələrə satan dövlətlər üçün enerji ixracatı təhlükəsizliyi əhəmiyyət daşıyır. Bu dövlətlər öz məhsullarının beynəlxalq bazarlarda yüksək müntəzəm və yüksək qiymətlərlə alıcı tapmasında maraqlıdır ki, bu da onlar üçün enerji təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edir. Digər tərəfdən, enerji istehlakçısı olan və istehlak etdikləri enerjini əsas etibarilə ixracatçı ölkələrdən təmin edən dövlətlər üçün isə enerji idxalatının təhlükəsizliyi daha əhəmiyyətlidir. Bu qrupa daxil olan dövlətlər enerji təhlükəsizliyində, availability (mövcudluq), affordability (ucuzluq), sustainability (davamlılıq) və accessibility (əlçatanlıq) olmaqla, dörd ünsürü əsas alırlar [13, s. 330].

Enerji ehtiyatlarının magistral xətlərinin təhlükəsizliyi, başqa bir ifadə ilə enerjinin daşınması təhlükəsizliyi isə satılan məhsulun alıcıya çatdırıldığı yolun təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Enerji ehtiyatlarına malik olmaq qədər, enerji tədarük yolları üzərində söz sahibi olmaq da enerji təhlükəsizliyi baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Enerji daşıma xətlərinin keçdiyi ərazilərdə baş verə biləcək siyasi istiq-

rarsızlıqlar və silahlı qarşıdurmalar enerji təhlükəsizliyinə ciddi zərər yetirə bilər. Belə təhlükələri minimal səviyyəyə endirmək üçün dövlətlər alternativ enerji yollarının tapılması üçün siyasət yürüdürlər.

Enerji təhlükəsizliyi anlayışı və bu təhlükəsizliyə yönələn təhdidlər ölkədən-ölkəyə fərqlilik göstərir. Məsələn, Türkiyənin enerji təhlükəsizliyi ilə Rusiyanın enerji təhlükəsizliyi arasında nəzəri və praktik baxımdan fərqliliklər mövcuddur. Eyni vəziyyət Çin, Avropa İttifaqı, Yaponiya, Hindistan, ABŞ və digər ölkələr üçün də keçərlidir. Bu da onu göstərir ki, enerji təhlükəsizliyi anlayışı hər bir dövlət üçün məsələyə hansı aspektlərdən yanaşılmasından asılı olaraq formalaşır və məna kəsb edir.

Enerji təhlükəsizliyi anlayışının tarixi baxımdan ilk dəfə ortaya atılması 1865-ci ilə təsadüf edir. Həmin tarixdə İngiltərədə daş kömür ixracatı üstündə mübahisələr baş verirdi. Həmin dövrün qlobal gücü olan Böyük Britaniya, eyni zamanda ən böyük daş kömür istehsalçısıdır. Bu dövlətlə Fransa arasında imzalanan və Fransaya kömür ixracatını nəzərdə tutan müqavilə İngiltərədə ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdur və narahatlıq doğurmuşdur. Xüsusilə elm adamları İngiltərənin belə bir ticarətə və bu ticarətdən əldə edəcəyi gəlirə ehtiyacının olmadığını ifadə edərək strateji əhəmiyyətə malik daş kömürün satışına qarşı çıxmışlar və hökuməti ciddi təndiq atəsinə tutmuşlar [3, s. 46].

Enerji təhlükəsizliyinin yeni mərhələyə daxil olması, yenə ingilislərin atdıqları strateji bir addım nəticəsində baş vermişdir. XX əsrin əvvəllərində həmin dövrün ingilis hərbi dəniz qüvvələri komandanı U.Çörçil ilə Admiral C.Fişer, İngiltərənin dənizlərdəki üstünlüyünü qorumaq üçün kömür yerinə neftdən istifadə etməsini, beləliklə gəmilərin sürət və manevr qabiliyyəti olaraq rəqiblərindən çox irəlidə olacağı fikrini dilə gətirmişlər və bunun reallaşdırılmasının əsasını qoymuşlar [9, s. 50-51].

İki dünya müharibəsi arasında və soyuq müharibə illərində enerji təhlükəsizliyi dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin əsas tərkib hissəsini təşkil etmişdir. XXI əsrdə isə enerji təhlükəsizliyi anlayışının formalaşmasında 1970-ci illərdə Yaxın Şərqdə baş verən neft böhranları böyük təsir etmişdir. Ərəb dövlətləri və İsrail arasında meydana gələn müharibələr, neftin önəmli bir silah kimi neft ixrac edən dövlətlər tərəfindən istifadə edilə biləcəyini göstərmişdir [1, s. 8-9].

Zəngin enerji yataqlarına malik regionlarda baş verən siyasi böhranlar və müharibələr, təkcə bu regionları deyil, eyni zamanda dünya neft bazarına da mənfi təsir göstərmişdir. Baş verən bu proseslər, qlobal miqyaslı bir enerji təhlükəsizliyi fikrinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Fars körfəzi böhranı, Liviyada baş verən proseslər, Yaxın Şərqin siyasi mənzərəsini dəyişdirən inqilablar, Rusiya-Ukrayna enerji böhranları kimi əvvəlcədən proqnozlaşdırılması mümkün olmayan beynəlxalq hadisələr qlobal enerji təhlükəsizliyinə və iqtisadi sistemə öz təsirini göstərməkdədir.

Enerji təhlükəsizliyi anlayışının əhatə dairəsinə daxil edilən əsas məsələlərdən biri də qlobal ekoloji çirklənmə problemi. Enerjinin yol açdığı ekoloji çirklənməyə qarşı hökumətlər yeni siyasət həyata keçirməyin yollarını axtarırlar ki, bu axtarış dövlətlər arasında ekologiyanın qorunması sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etməsinə səbəb olmaqdadır. Enerjidən səmərəsiz istifadə edilməsi nəticəsində ətraf mühitə, atmo-

sferə dəyən ziyanın minimal səviyyəyə endirilməsi və dəyən zərərin aradan qaldırılması, ekoloji təmiz enerjiden istifadə edilməsi, həmçinin enerji sektorunda fəaliyyət göstərən özəl şirkətlərin ətraf mühitin qorunması istiqamətində aldığı tədbirlərin yetərsiz olması dövlətlərin bu sahədə daha fəal əməkdaşlıq etmələrini şərtləndirir [11, s. 1129].

Son dövrlərdə beynəlxalq sistemi təhdid edən təhlükələrin artması dövlətləri əvvəlki dövrlə müqayisədə daha əhatəli təhlükəsizlik tədbirləri almağa məcbur etmişdir. Enerjinin dövlətlərin daxili və xarici siyasətində yerini möhkəmləndirməsi faktı da nəzərə alınarsa təhlükəsizlik siyasəti daxilində enerji təhlükəsizliyinin milli təhlükəsizliyin əsas tərkib hissəsi olduğu bariz şəkildə özünü büruzə verir.

Müasir dövrdə enerji təhlükəsizliyinə ən çox əhəmiyyət verən dövlətlərdən biri, bəlkə də birincisi Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. Bu dövlətin enerji təhlükəsizliyi konsepsiyasının formalaşmasında neft böhranlarının rolu böyük olmuşdur. 1968-ci ildə ABŞ-da bir barel neft 2 dollar səviyyəsində olduğu halda, bu rəqəm 1973-cü ilin noyabr ayında 6 dollara, dekabr ayında isə 11 dollar səviyyəsinə qalxmışdır [12, s.9]. 1974-cü ildə baş verən neft böhranından əvvəl, ABŞ-ın qərar alıcıları qazın qiymətinin arazdırılması, daş kömür yataqlarının axtarılması kimi məsələlərə dair qərarlar qəbul etmiş, bu qərarlar özəl təşəbbüs tərəfindən mənimsənmişdir. Lakin meydana gələn neft böhranları, bu məsələ ilə bağlı istər Nikson, istərsə də Fordun prezident olduğu dövrlərdə qərar vericilərin bu məsələni diqqət mərkəzinə almasına səbəb olmuşdur [8, s. 24-25].

Dövlətlərin enerji təhlükəsizliyi siyasəti

2001-ci ildə ABŞ Prezidenti Corc Buş, “enerji təhlükəsizliyinin xarici siyasət kursu içində əsas yeri tutduğunu, bunun dövlət siyasətinin əsas ünsürləri arasında yer aldığını” qeyd edərək ABŞ-ın bu məsələyə verdiyi əhəmiyyəti ifadə etmişdir. Həmin il uzun müddətli enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ölkənin enerji mənbələrinə olan tələbinin qarşılınması məqsədilə Milli Enerji Siyasəti Formalaşdırma Qrupu yaradılmışdır. Yenə həmin il nəşr olunan Çeni (Cheney) hesabatıyla ABŞ-ın 25 illik enerji ehtiyacının təminat altına alınması planlaşdırılmışdır. Bunu 2005-ci ildə qəbul edilən enerji qanunu izləmişdir. Qanunla enerjide idxalatın azaldılması məqsədilə müvafiq addımların atılması qərara bağlanmışdır. ABŞ Enerji Nazirliyinin 2006-cı ildə açıqladığı strateji planına görə, enerji əsaslı ekoloji problemlərin və atom elektrik stansiyalarının səbəb olduğu təhdidlərin aradan qaldırılması üçün yol xəritəsi müəyyən edilmişdir [5, s. 180].

Enerji təhlükəsizliyi sahəsində özünəməxsus siyasi xətti olan Avropa İttifaqı daxilində bu mövzuda müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, ittifaq daxilində müştərək enerji təhlükəsizliyi həssasiyyəti formalaşdırılmağa səy göstərilməkdədir. Avropa Komissiyası enerjiyə olan tələbatın üzvlərin təbii ehtiyatları hesabına tam olaraq qarşılana bilmədiyi, gələcəkdə enerji təmini sahəsində ciddi çatışmazlıqların yaşanaçağını qeyd edərək, qarşısını almaq üçün enerjinin əlçatan və sabitliyin olduğu bölgələrdən təmin edilməsini vurğulamışdır [7, s. 4386].

Mövcud enerji ehtiyatlarının kəsintisiz şəkildə Aİ ölkələrinə daşınması, İttifaqın zəngin enerji ehtiyatlarına sahib Rusiya, Əl-Cəzair, Yaxın Şərq və Xəzər hövzəsi dövlətləri ilə münasibətlərini gücləndirməsini tələb edir, həmçinin adı çəkilən bölgələrdə mövcud olan və gələcəkdə ortaya çıxmağa biləcək münaqişələrin həll edilməsində onun üzərinə müəyyən məsuliyyətlər düşür. Rusiyanın təbii qazı xarici siyasətdə təzyiqli vasitəsi olaraq istifadə etməyə çalışması, Aİ-nin enerji ehtiyatlarını və nəqli yollarını çeşidləndirməyə, böhranın idarə edilməsi məsələlərinə öncəlik verməyə məcbur etmişdir.

İqtisadiyyatı inkişaf edən Çin Xalq Respublikası üçün də enerji təhlükəsizliyi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki enerji ixalatçısı olan dünyanın ən nəhəng dövlətlərindən biri olan Çin bu inkişafını qoruya bilmək üçün enerji təhlükəsizliyini təminata almağa məcburdur. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, 2000-ci illərin əvvəllərində gündəlik neft ehtiyacı 75 milyon ton olan Çin 2025-ci ildə gündəlik 120 milyon ton neft tələbatına malik olacaq [6, s. 54]. Çin enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün alternativ mənbələrə yönəlmiş, Rusiya, Orta Asiya dövlətləri, İran və Yaxın Şərqin digər dövlətləri ilə neft və qaz sahəsində bir sıra müqavilələr imzalamış, eyni zamanda enerji sahəsində bir sıra layihələr reallaşdırılmışdır.

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra bu dövlətin təbii sərvətlərinin böyük bir hissəsini özündə cəmləşdirən Rusiya Federasiyası, bir tərəfdən sahib olduğu enerji zənginliklərinin istehsal edilməsi və daşınması istiqamətində, digər tərəfdən də post-sovet ölkələrinin malik olduqları enerji ehtiyatlarının nəzarətini və daşınması yollarını əlində cəmləşdirmək üçün xarici siyasətini bu istiqamətdə formalaşdırmışdır. Bu isə Rusiya üçün enerji təhlükəsizliyi anlayışının hansı mənalara ifadə etdiyini açıq şəkildə ortaya qoyur. Bunu, Rusiya Prezidenti Vladimir Putin tərəfindən ifadə edilən, Rusiyanın iri miqyaslı enerji və mineral mənbələrinin iqtisadi inkişafın əsas ünsürü olduğu, həmçinin enerjinin daxili və xarici siyasətin formalaşdırılmasında rol aldığı, ölkənin geosiyasi mövqeyinin də diqqətə alınmasının vacibliyi haqqında bəyanatı da təsdiqləyir [10, s. 16].

2006-cı ildə Rusiya ilə Ukrayna arasında qazın qiyməti ilə bağlı mübahisə səbəbilə meydana gələn böhran və bunu bahana edərək Rusiyanın Avropaya qaz tədarükünü dayandırması, İttifaqda enerji sınıxtısının yaranmasına səbəb olmuşdur. Ukraynanın aldığı qazın pulunu ödəməməsi, Rusiyanın bu ölkəyə və oradan Avropaya qazın verilməsini dayandırması, əslində rus qazını istehlak edən bütün dövlətlərə sərt mesaj olmuşdur [18]. Bu böhran Rusiyanın enerjiden xarici siyasətdə təzyiqli vasitəsi kimi istifadə edərək təkcə Ukrayna üzərində deyil, həmçinin Avropa ölkələri üzərində də təzyiqli qurmağa çalışacağını göstərmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr də özlərinə xas enerji təhlükəsizliyi həssasiyyətinə malikdir. Bu ölkələrin inkişaf səviyyələri enerjiden asılı olduğu kimi, onların iqtisadiyyatları da enerjiden asılı olaraq inkişaf etməkdədir. Neft qiymətlərində meydana gələn dalğalanmalar və yüksəlmələr, belə ölkələrin iqtisadiyyatlarına və inkişafına təsirsiz ötüşməməkdədir.

Enerji siyasəti enerji təhlükəsizliyi və enerji geosiyasəti fonunda nəzərdən keçirildiyi vaxt, geosiyasət ilə enerji arasında mürəkkəb əlaqənin olduğu ortaya çıxır. Məşhur ingilis geosiyasətçisi Makkinderin “Heartland” (Dünyanın ürəyi) nəzəriyyəsi enerji təhlükəsizliyi baxımından şərh edən O’Hara, “boru xətlərinə kim nəzarət edərsə, neft və qaza o nəzarət edər, neft və qaza kim nəzarət edərsə, Heartlanda (Dünyanın ürəyi) o nəzarət edər” deyərək, məsələnin iki tərəfinin bir biri ilə əlaqəsini ortaya qoymuşdur [15, s. 218].

Dünyada baş verən dəyişikliklərə paralel olaraq dəyişən beynəlxalq şərait və güc mərkəzləri, geosiyasət anlayışının tərifində də müəyyən dəyişikliyə səbəb olmuş, ancaq enerji ehtiyatları və enerji təhlükəsizliyi xarici siyasətdə əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu gün enerji geosiyasətinin inkişafı neft və qaz kəmərləri, enerji ehtiyatları, bu ehtiyatların müxtəlifliyi və dünya bazarlarında satılması strategiyaları fonunda formalaşmaqdadır [2, s. 54].

Bu gün dünyada enerji ehtiyatları baxımından ən zəngin bölgələr Amerika, Avrasiya və Yaxın Şərqdır. Adı çəkilən bölgələrdə yer alan enerji ehtiyatları dünya enerji tələbatının təxminən 70 faizini qarşılayır.

Dünya neft ehtiyatlarının təxminən 65 faizinə, qaz ehtiyatlarının isə 35 faizinə sahib olan Yaxın Şərq regionu, enerji siyasəti baxımından dünyanın ən əhəmiyyətli regionu sayılır. Təxminən 350 milyon əhalisi olan bu bölgədə Əl-Cəzair, Misir, İran, İraq, İordaniya, Livan, Liviya, Mərakeş, Suriya, Tunis və Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələr yer alır [19]. Bu regionun enerji təhlükəsizliyi baxımından diqqəti cəlb edən əsas xüsusiyyəti, silahlı münaqişələr, müharibələr, daxili siyasi çəkişmələrin səbəb olduğu qeyri-sabit vəziyyətin mövcud olmasıdır. Xüsusilə “Ərəb baharı” sonrasında Yaxın Şərqlin bəzi dövlətlərində baş verən rejim dəyişikliyi və sonrasında yaşanan hərbi-siyasi münaqişələr bu sabitsizliyin əsas səbəbləri arasında yer alır [16]. Ən ciddi problem isə 2011-ci ildə başlayan və hələ də öz həllini tapmayan Suriya müharibəsidir. Bu problem Suriyada bir çox terror təşkilatının ortaya çıxmasına, xüsusilə təhdid səviyyəsi bu ölkənin sərhədlərini aşan İŞİD təşkilatının fəaliyyətlərini genişləndirməsinə şərait yaradır. Adı çəkilən terror təşkilatının Suriya və İraqda güclənməsi həm bölgənin, həm də ümumi olaraq dünyanın enerji təhlükəsizliyinə ciddi təhdid və təhlükə təşkil etmişdir.

Enerji siyasəti çərçivəsində diqqət yetirilməsi lazım gələn regionlardan biri də Latın Amerikasıdır. Dünyanın neft ehtiyatları baxımından ən zəngin bölgələrindən biri olan Latın Amerikasında, eyni zamanda daş kömür və qaz ehtiyatları da mövcuddur [14, s. 3.]. Bölgənin iqtisadi vəziyyəti son illərdə sürətlə inkişaf etmiş, buna baxmayaraq hələ də əhalinin əksər hissəsinin iqtisadi-rifah səviyyəsi aşağı olaraq qalır.

Bununla bərabər, həmin coğrafiya, 11 sentyabr 2001-ci il tarixli terror hücumlarından sonra başlayan yeni dövrdə, global güclərin rəqabət ərazisinə çevrilmiş Yaxın Şərqlin kölgəsində qalmışdır. Lakin getdikcə Latın Amerikasının sahib olduğu imkanlar, iqtisadi və siyasi cəhətdən sürətlə inkişaf etməsi, dünya siyasətində daha fəal yer alma səyləri və ABŞ-a müxalif qüvvələrin bölgəyə olan marağı, bu coğrafiyanın yaxın gələcəkdə dünya siyasətində daha çox gündəmə gələcəyini göstərir. Bu baxım-

dan yaxın gəcələkdə ABŞ, Rusiya, Çin kimi nəhəng dövlətlərin Latin Amerikasında öz nüfuzlarını artırmaq üçün güclü rəqabət aparacaqları qaçınılmazdır. Venesuelada iqtidar ilə müxalifət arasında yaşanan hakimiyət mübarizəsində bu rəqabət açıq şəkildə özünü göstərmişdir.

Enerji geosiyasəti baxımından əhəmiyyətli coğrafiyalardan biri Avrasiyadır. Avrasiya coğrafiyası həm enerji ehtiyatlarının mövcudluğu, həm də bu enerji ehtiyatlarının daşınması baxımından son dövrlərdə əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu iki əsas məqama əlavə olaraq, Avrasiyanı enerji geosiyasəti və təhlükəsizlik baxımından diqqət mərkəzinə yerləşdirən bu iki əsas məqama əlavə olaraq, müəyyən ərazilərdə enerji təhlükəsizliyini təhdid edən real münaqişə ocaqlarının və siyasi sabitsizliyin olmasıdır.

İqtisadiyyatın və texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi enerji geosiyasətinə də təsirsiz ötüşmür. Xüsusilə, iqtisadiyyatda olduğu kimi, dünya siyasətində də yavaş-yavaş gücünü artıran Çin və Hindistan kimi dövlətlərin artan enerji tələbləri və yüksək neft ehtiyatlarına malik Yaxın Şərqdə baş verən “Ərəb baharı” kimi proseslər, həm enerji xəritəsinə, dünya enerji təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərmişdir. Mövcud neft ehtiyatlarının təxminən 48 il, daş kömür ehtiyatlarının 119-143 və qaz ehtiyatlarının isə təxminən 250 il ərzində istifadə ediləcəyi proqnozlaşdırılır ki, bu müddətlər kəşf edilən yeni enerji mənbələri sayəsində arta da bilər [17].

Azərbaycan dünya enerji təhlükəsizliyində

Azərbaycanın enerji ehtiyatları həmişə dünya enerji təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyət kəsb etmişdir. Avropa ölkələrinin Azərbaycanla enerji əməkdaşlığının ilk addımları hələ 1989-cu ildə atılmışdır. Lakin 1993-cü ildə hakimiyətə Ümummilli lider Heydər Əliyevin gəlməsindən sonra Azərbaycanla AB arasında enerji siyasəti sahəsində əməli əməkdaşlığın əsası qoyulmuşdur. Bu əməkdaşlığın ilk nəhəng addımı 20 sentyabr 1994-cü ildə Azərbaycanla dünyanın 11 böyük neft şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus hissəsində “Azəri-Çıraq-Günəşli” neft yataqlarının birgə emalı və əldə olunan neftin birgə nəqli üçün beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır [6, səh. 108]. Müqavilənin imzalanmasında dünyanın yeddi ölkəsindən (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Səudiyyə Ərəbistanı) 11 böyük neft şirkəti-Amoco, BP, McDermott, Unocal, LUKOYL, Statoyl, TPAO, Pennzoyl, Ramco, SOCAR, Delta iştirak edirdi. Müqavilənin həyata keçirilməsi üçün isə Azərbaycan və müqaviləyə üzv olan şirkətlər tərəfindən 1995-ci ildə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti yaradıldı. “Əsrin müqaviləsinin” müddəti 2024-cü ilə qədər nəzərdə tutulmuşdu. Lakin 2017-ci ilin sentyabrında Azərbaycan və beynəlxalq şirkətlərin konsorsiumu arasında yeni bir “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Azərbaycanın enerji yataqlarına 2050-ci ilə qədər qoyulacaq investisiyaların məbləği 40 mlrd. dollar həcmində olacaq. Bu investisiyaların 25%-i İngiltərənin BP şirkətinin payına düşür, Azərbaycanın Neft fondunun qazancı isə ilə 3.6 mlrd. dollar olacaqdır [6, s. 109].

SSRİ-nin dağılmasından sonra Cənubi Qafqaz respublikaları AB və ABŞ-ın siyasi və iqtisadi maraqlarını özlərinə cəlb etdilər. Buna səbəb həm AB və ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyi aspektləri, Cənubi Qafqazın xüsusilə də Azərbaycanın Qərb ölkələrinin şübhə ilə baxdıqları İran və Rusiyanın sərhədlərində yerləşmələri, eyni zamanda NATO-nun üzvü olan Türkiyə ilə həmsərhəd olmaları, həm Türkiyənin Qərb ölkələri üçün Rusiya və İrana alternativ nəqliyyat dəhlizi oynaya biləcəyi perspektivi idi.

ABŞ analitik mərkəz olan “Stratfor” cəmiyyətinin rəhbəri Corc Fridman Azərbaycanın ABŞ-ın siyasi, iqtisadi maraqları üçün əhəmiyyətini belə ifadə edirdi: “... Azərbaycanın ABŞ üçün əhəmiyyəti onun mənəvi keyfiyyətlərində deyil, onun Rusiya və İran arasında ayırma xətti olmasındadır... Azərbaycanın mövqeyi strateji əhəmiyyətə malikdir, xüsusilə də İrandakı vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq, eyni zamanda Xəzər dənizindən çıxan nəqliyyat kəmərləri vasitəsilə Rusiyanın nüfuzunun azaldılması baxımından daha qiymətlidir” [12, s. 1].

Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə ABŞ Azərbaycana OPEK-ə alternativ olan neft mənbəyi kimi baxırdı ki, bu da Qərb ölkələrinin enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün enerji daşıyıcılarının global idxalının şaxələndirilməsi baxımından çox zəruri idi. Ona görə də hələ “Əsrin müqaviləsinin” bağlanmasından əvvəl 1993-cü ildən başlayaraq alternativ enerji nəqliyyat vasitəsi olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri layihəsinin ilkin konturları da cızılmağa başladı [18].

Onu da göstərmək lazımdır ki, “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanla Türkiyə arasında enerji əməkdaşlığının ilk böyük addımı idi. Əsrin müqaviləsində iştirak edən Türkiyənin TPAO şirkəti müqavilədəki paylardan 6.75%-ə malik idi. Əslində onun payının artması Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin öz payının bəzi hissəsindən imtina etməsi hesabına olmuşdu. TPAO-nun “Əsrin müqaviləsində” iştirak etməsi gələcəkdə iki qardaş ölkə – Azərbaycan və Türkiyə arasında enerji sahəsində strateji əməkdaşlığın başlanğıcını qoyacaqdı.

“Əsrin müqaviləsi” AB və ABŞ üçün enerji daşıyıcılarının nəqlinin şaxələndirilməsi siyasətinin başlanğıcını qoymuşdur. “Əsrin müqaviləsinin” imzalanması Azərbaycan neftinin Avropa bazarlarına çıxarılmasının ilkin mərhələsi idi. Avropanın enerji təhlükəsizliyi baxımından müqavilə nəhəng bir addım olsa da, bu hələ başlanğıc idi. Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının təhlükəsiz şəkildə Avropa bazarlarına nəql edilməsi mühüm iqtisadi və siyasi bir məsələ idi [22].

Buna görə də Azərbaycan alternativ enerji nəqliyyatı variantlarını nəzərdən keçirməyə başlamış, bir sıra neft kəmərləri vasitəsilə xam neft beynəlxalq bazarlara çıxarılmışdır. Eyni zamanda XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Türkiyənin həm Azərbaycan, həm də AB üçün önəmli geosiyasi və geoiqtisadi amilə çevrilməsi yeni enerji nəqliyyatı dəhlizləri variantlarının axtarılmasını və reallaşdırılmasını zəruri edirdi. Bu baxımdan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Bundan başqa kəmərin istifadəsinin Türkiyənin özünün də enerji təminatı üçün əhəmiyyəti vardır.

Nəticə

Dünyanın ən böyük neft və qaz ehtiyatlarının mövcud olduğu Yaxın Şərq regionu, daha çox avtoritar rejimlər, daxili siyasi böhranlar və silahlı münaqişələrlə dünya ictimaiyyətinin diqqətini çəkmişdir. Hər nə qədər bu qeyri-sabit siyasi mühitin əsas səbəbi kimi etnik və dini zəmində baş verən fikir ayrılıqları ön plana çıxsada, problemlərin əsas səbəblərindən biri də böyük dövlətlərin enerji mübarizəsidir. XX və XXI əsrdə İsrail ilə ərəb dövlətləri arasında baş verən münaqişələr, böhranlar (Süveyş böhranı), müharibələr (İran-İraq müharibəsi) qlobal miqyaslı neft-qaz bazarlarına təsirsiz ötürməmişdir. Neftin qiymətinin artması ilə müşayiət olunan bütün bu problemlərin fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün dövlətlər enerji təhlükəsizliyi çərçivəsində yeni tədbirlər üzərində dayanmışlar.

Hazırda Yaxın Şərqdə hələ də davam edən, eyni zamanda Ukraynada baş verən siyasi xaosa və münaqişələrin davam etmə ehtimalı həm regional, həm də qlobal səviyyədə enerji təhlükəsizliyini ciddi səviyyədə təhdid etdiyi üçün başda ABŞ, Avropa İttifaqı olmaqla, enerji ixracatçısı ölkələri alternativ enerji mənbələrinə istiqamətləndirmişdir.

Xəzər hövzəsinin enerji təhlükəsizliyi baxımından daha sabit bölgə olması, Yaxın Şərq, Rusiya və İrandan asılı vəziyyətdə olmaq istəməyən dövlətlərin diqqətini buraya yöbəltməsinə səbəb olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çelikpala M. Enerji güvenliği NATO'nun yeni tehdit algısı. İstanbul: Bilgi Univ., 2013.
2. Dəmir M.F. Enerji oyunu. İstanbul: Alkım, 2010.
3. Ediger V. Dünyada ve Türkiye'de enerji güvenliği. İstanbul: Kültür Univ., 2010.
4. Ekrem N.H. BTC'nin Çin'e etkileri. Cumhuriyet Strateji Jurnalı, № 3/114, 2006.
5. Nogayeva A. Orta Asya'da ABD, Rusya ve Çin: Stratejik denge arayışları. Ankara: USAK, 2011.
6. Sandıklı A. China's growing need of energy and changing balances, İstanbul: Bilgesam, (2010).
7. Sevim C. Küresel enerji jeopolitiği ve enerji güvenliği. Journal of Yaşar University, № 26/7, (2012).
8. Beaubouef B. A. The strategic petroleum reserve: U.S. energy security and oil politics 1975-2005. Texas: A&M University press, 2007.
9. Dahl E. J. Naval innovation from coal to oil. Joint force quarterly. 2000-2001.
10. Ebel R. E. The geopolitics of Russian energy, looking back, looking forward. A Report of the Center For Strategic and International Studies, 2009.
11. Froggatt A. & Levi M. A. Climate and energy security policies and measures: synergies and conflicts. Internatioanl Affairs, № 85/6, 2009.
12. Scheppach R.C. & Ehrlich E.M. Energy policy analysis and congressional action. Toronto: Lexington Books, 1982.
13. The Global Energy Assessment (GEA) writing team. Toward a sustainable future. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
14. Tissot R. Latin America's energy future. Energy policy group working paper, 2012.

15. Winrow G. Geopolitics and energy security in the wider Black Sea Region. Southeast European and Blacksea Studies, № 7/2, 2007.
16. Bahgat G. The geopolitics of energy security. <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Articles/Detail/?id=177912>
17. Petrolün tükenmesine seneler kaldı: peki sonra ne olacak? <https://onedio.com/haber/petrolun-tukenmesine-seneler-kaldi-peki-sonra-ne-olacak-436780>
18. Shaun Walker, Russia and Ukraine edge closer to gas war. <http://www.theguardian.com/world/2013/oct/29/russia-ukraine-gazprom-gas-war>
19. The World Bank Data, Middle East & North Africa. <http://data.worldbank.org/region/MNA>
20. World reserves by region, <http://wolfatthedoor.org.uk/chartpages/ac/ac1resbyreg.html>

Lamiya Akhundova

ENERGY SECURITY POLICY OF OIL AND GAS EXPORTING COUNTRIES

Summary

The processes that have taken place in the world in recent years have had an impact on energy security, both globally and in terms of individual states. The ongoing conflict in the Near East, the embargo imposed on Iran, and most recently the coronavirus pandemic, have highlighted the need for a multifaceted approach to energy security. Previously, the issue was considered as a security of energy production and transportation to international markets, but now it is inevitable to look at the issue from an environmental point of view, as well as a source of danger that will lead to unforeseen crises in the economies of energy exporters. Energy resources can be classified into traditional and non-traditional, basic and alternative, renewable and non-renewable energy sources. Traditional energy resources are energy resources that are used in the way they exist in nature, without any change or transformation. These energy resources come from both renewable and non-renewable energy sources. The main energy resources include coal, oil, gas, thermal and nuclear energy. In alternative energy resources take place solar energy, wind energy, bioenergy, etc. This article examines energy security in modern times and the policies pursued by the world's leading nations to ensure their own energy security.

Keywords: *energy Security, Traditional Energy Resources, Non-Traditional Energy Resources, Oil and Gas Exporting Countries.*

Ламия Ахундова

ПОЛИТИКА ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАН-ЭКСПОРТЕРОВ НЕФТИ И ГАЗА

Резюме

Процессы, происходившие в мире в последние годы, оказали влияние на энергетическую безопасность как в глобальном масштабе, так и в плане отдельных государств. Продолжающийся конфликт на Ближнем Востоке, эмбарго, введенное в отношении Ирана, и совсем недавно пандемия коронавируса высветили необходимость многостороннего подхода к энергетической безопасности. Раньше этот

вопрос рассматривался как безопасность производства и транспортировки энергии на международные рынки, но теперь неизбежно рассматривать этот вопрос с экологической точки зрения, а также как источник опасности, который приведет к непредвиденным кризисам в экономиках экспортеров энергоносителей.

Энергетические ресурсы можно разделить на традиционные и нетрадиционные, основные и альтернативные, возобновляемые и невозобновляемые источники энергии. Традиционные энергетические ресурсы-это энергетические ресурсы, которые используются так, как они существуют в природе, без каких-либо изменений или преобразований. Эти энергетические ресурсы поступают как из возобновляемых, так и из невозобновляемых источников энергии. Основными энергетическими ресурсами являются уголь, нефть, газ, тепловая и атомная энергия. В альтернативных источниках энергии имеют место солнечная энергия, энергия ветра, биоэнергетика и др.

В данной статье рассматривается энергетическая безопасность в наше время и политика, проводимая ведущими странами мира для обеспечения собственной энергетической безопасности. С этой целью в последние годы был проведен анализ энергетической политики традиционных стран-производителей топлива, таких как нефть и газ, и с помощью статистических данных было определено влияние глобальных процессов на их экспорт нефти и газа, а также на государственные бюджеты.

Ключевые слова: *энергетическая безопасность, традиционные энергетические ресурсы, нетрадиционные энергетические ресурсы, страны-экспортеры нефти и газа*

Daхilolma tarixi: 14.01.2022
Çара qəbul edilmişdir: 03.03.2022